

UDC 314.117(470.41)''07/08''

## ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION OF VOLGA BULGARIA ACCORDING TO IBN FADLAN AND OTHER MUSLIM AUTHORS

*Oleg Bubenok*

DSc (History), Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv, 01001, Ukraine

[helgebub@gmail.com](mailto:helgebub@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-0104-6081

*Danylo Radivilov*

PhD (History), Senior Researcher

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv, 01001, Ukraine

[Radivilov.D.A@nas.gov.ua](mailto:Radivilov.D.A@nas.gov.ua)

ORCID: 0000-0002-0692-1666

The paper is dedicated to the ethnic structure and genesis of the tribal confederations of Volga Bulgaria, known from the accounts of Ibn Fadlan and other 10<sup>th</sup>-century Muslim authors. The analysis of written sources, initiated by A. P. Kovalivsky and combined with scholarly discussions, allows us to conclude that only one of the four recorded tribes had a genuinely **Bulgar**, i.e., proto-Turkic, origin.

Special attention is given to the other three tribal groups. **Barsula (Barandzhar)** is considered descendants of the Barsils, who in the early Middle Ages lived in the Eastern and Central North Caucasus; their origin is reasonably linked to peoples of the Khazar circle. **Esegl** is identified as an ethnic group of Middle Volga origin, likely descendants of Finno-Ugric tribes incorporated into the Bulgar confederation. **Suvaz (Suvar)**, according to multiple sources, were descendants of the Savirs, known in the Eastern Caucasus and the North Caucasus in the 6<sup>th</sup>–7<sup>th</sup> centuries; they lived on the left bank of the Volga River in the early stages of Volga Bulgaria's history.

An important aspect of the study is the analysis of funerary rituals and the socio-political structure. Bulgar burial culture demonstrates a combination of Muslim practices with ancient Scythian-Sarmatian and Turkic traditions, attesting to the multi-layered character of their ethnogenesis. Politically, Bulgaria emerged as a union of several tribal groups, headed by a ruler (**Balat-war**), whose power relied on the nobility and a retinue organized according to ancient Turkic models.

Thus, the formation of Volga Bulgaria in the 8<sup>th</sup>–9<sup>th</sup> centuries was the result of complex ethnic processes that united the Sea of Azov Bulgars with their eastern neighbours and local Finno-Ugric groups. As a result, a multi-component confederation emerged in which the ethnonym "Bulgars" gradually became a self-designation, ensuring the spread of a common Proto-Chuvash language and cultural identity.

**Keywords:** Volga Bulgaria; Ibn Fadlan; A. P. Kovalivsky; Bulgars; Barsula (*Barandzhar*); Esegl; Suvaz (Suvar); ethnogenesis

## **ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ВОЛЗЬКОЇ БУЛГАРІЇ ЗА ДАНИМИ ІБН ФАДЛАНА ТА ІНШИХ МУСУЛЬМАНСЬКИХ АВТОРІВ**

*О. Б. Бубенок, Д. А. Радівілов*

### **Вступ**

До числа найбільш спірних належать питання, пов'язані з етнічним складом племен політичного об'єднання Волзька Булгарія, яка відігравала вагомий роль в історії Східної Європи в X – на початку XIII ст. Варто зазначити, що до початку XX ст. коло письмових джерел, присвячених ранній історії Волзької Булгарії IX–X ст., було досить обмеженим. Зазвичай дослідники користувалися уривчастими повідомленнями деяких мусульманських авторів X–XI ст. Як відомо, вони не здійснювали подорожі до Волзької Булгарії. Переломним моментом у цьому на початку XX ст. стала знахідка в м. Мешхед (Іран) рукопису твору Ібн Фадлана про подорож, яку він здійснив у складі багдадського посольства до Волзької Булгарії в 921–922 рр.

Першим дослідником, який переклав та виконав науковий коментар твору Ібн Фадлана, був український сходознавець А. П. Ковалівський, 130-річчя якого в поточному 2025 р. відзначає науковий світ. Проте не все було гаразд у житті самого А. П. Ковалівського, бо в 1938 р., коли дослідження про Ібн Фадлана було підготовлено до друку, вченого заарештували і відправили до одного з гулагівських таборів на п'ять років. Що стосується долі самого дослідження, то в 1939 р. його було надруковано у вигляді монографії “Подорож Ібн-Фадлана на Волгу. Переклад і коментар. За редакцією академіка І. Ю. Крачковського” [Путешествие... 1939], але без згадки імені автора. Як зазначив А. І. Мітряєв, “сам А. П. Ковалівський розглядав свою працю лише як перший крок у джерелознавчому вивченні твору Ібн Фадлана і накреслював плани подальшої дослідницької роботи над ним” [Мітряєв 1995, 16]. Фінальний варіант дослідження було видано тільки в 1956 р. в Харкові під назвою “Книга Ахмеда ібн-Фадлана про його подорож на Волгу в 921–922 рр.” [Ковалевський 1956]. У виданні 1956 р. А. П. Ковалівський піддав суттєвій ревізії деякі з власних кон'єктур щодо самого тексту Ібн Фадлана, вніс відповідні корективи до перекладу, помітно розширив науковий коментар. Відзначаючи вагомий досягнення цієї нової монографії А. П. Ковалівського, А. І. Мітряєв особливу увагу звернув на те, що “найважливішою частиною книги є новий коментар, який не тільки служить обґрунтуванню перекладу та його тлумаченню, а й відображає підсумок усієї роботи над текстом Ібн Фадлана на сьогодні” [Мітряєв 1995, 19]. Саме в цих коментарях міститься оригінальний погляд А. П. Ковалівського на етнічний склад і походження племен Волзької Булгарії, що й на сьогодні залишається дуже актуальним.

Варто зазначити, що в сучасній історичній науці ще й досі немає єдиної думки щодо ключових питань етнічної історії волзьких булгар. По-перше, незрозумілим залишається походження племен, що входили до складу політичного об'єднання Волзька Булгарія. По-друге, невідомими є час та обставини переселення цих племен на Середню Волгу.

Зокрема, письмові документи нічого не повідомляють про переселення булгарських племен до Середньої Волги. Існує думка, що це сталося наприкінці VII – на початку VIII ст. На думку С. О. Плетнєвої, О. П. Смирнова та інших дослідників, це відбулося пізніше – у VIII–IX ст. [Плетнева 1981, 77; Смирнов 1981, 208]. До прибічників першої думки слід зарахувати В. Ф. Генінга та А. Х. Халікова, які з перебуванням ранніх булгар пов'язували виникнення Великого Тарханівського, Танкеївського, Кайбельського та деяких інших могильників, що були виявлені на Середній Волзі. Проте серед ґрунтових поховань цих могильників у поховальному обряді були виявлені певні відмінності, що дало дослідникам підстави говорити про різне походження племен, які заснували державне утворення, відоме як Волзька Булгарія [Генінг, Халиков 1964, 65–99, 117, 172–175]. Кілька десятиліть тому

О. П. Смірнов вважав, що в етногенезі булгар Середнього Поволжя взяли активну участь племена сармато-аланського походження. Про це, на його думку, можуть свідчити рання кераміка та побутові речі Волзької Булгарії, що мають аналоги в речових комплексах більш ранніх сарматів та більш пізніх аланів Північного Кавказу. Як доказ цієї ідеї дослідник наводив також зроблений Ібн Фадланом опис похорону жителя Волзької Булгарії [Смирнов 1946, 158; Смирнов 1957, 89]. Проте результати антропологічних досліджень з ранніх поховань Великого Тарханівського, Танкеївського, Кайбельського та деяких інших могильників, проведені М. С. Акімовою, дали дослідниці підстави дійти висновку, що не можна вести мову про генетичний зв'язок цього населення з сарматами, тому що їхній антропологічний тип тяжіє до типу Середньоазійського межиріччя (САМ), для якого була притаманна монголоїдність [Акімова 1964, 177–197]. Однак проведені останнім часом С. Г. Єфімовою та Т. С. Кондукторвою дослідження свідчать про те, що серії Кайбельського могильника на території Волзької Булгарії мають близькість до серій сарматського часу степів Поволжя та Казахстану [Ефімова, Кондукторова 1995, 562–583]. З іншого боку, великий інтерес становить думка О. П. Смірнова, згідно з якою на Середній Волзі “держава булгар була багатоплемінною” [Смирнов 1946, 158]. Про неоднорідність населення Волзької Булгарії також свідчать письмові джерела.

Перші відомості про етнічний склад булгар Середньої Волги в письмових джерелах з'являються лише з X ст. Досить детальний опис цих племен нам залишили арабо-перські автори. За їхніми свідченнями, волзькі булгари були неоднорідні. Зокрема, Ібн Русте (X ст.) і Гардізі (XI ст.) повідомляють, що волзькі булгари поділяються на три групи: *б.рсула*, *аскел* і власне *булгар* [Заходер 1967, 28, 48]. У Худуд ал-‘алам (X ст.) волзькі булгари помилково названі “буртасами”, а власне буртаси – “барадасами”. Щодо складу перших у цьому анонімному персомовному пам’ятнику сказано: “біхдула (барсула. – *Авт.*), ішкіль, булгар” [Худуд ал-‘Алем 1930, табл. 76; Minorsky 1937, 461].

На фоні цього особливий інтерес становить інформація Ібн Фадлана про племінний склад Волзької Булгарії на початку X ст. У своєму творі арабський мандрівник, крім власне булгар, які посідали панівне становище, виділив етнічні групи *суваз* і *аскел*. Відомостей про народ *барсула* в Ібн Фадлана немає, зате міститься інформація про народ *баранджар*:

Ми бачили серед них людей [якогось одного] роду (بیٔ)<sup>1</sup>, – їх п’ять тисяч душ, жінок і чоловіків, – які всі навернулися в іслам. Їх знають як *ал-баранджар*. Вони збудували собі мечеть із деревини, у якій моляться. Вони не вміють читати, і я навчив декого з них слів, які промовляють під час молитви. Завдяки мені<sup>2</sup> чоловік, якого звали Талут, навернувся в іслам, і я назвав його ‘Абдаллах. Але він сказав: “Хочу, щоб ти назвав мене так само, як звать тебе, – Мухаммад<sup>3</sup>”. Я так і вчинив. Потім іслам прийняли його дружина, мати й діти. І всі вони [разом] стали називатися “Мухаммад”. Я навчив його [промовляти] “Хвала Аллаху...”<sup>4</sup> і “Скажи: Він – Аллах – Єдиний”<sup>5</sup>. І його радість від цих двох сур була більшою, ніж радість від того, якби він став царем *ас-сакаліба* [Рісалат Ібн Фадлан... 1959, 135; Путешествие... 1939, 74–75; Ковалевский 1956, 138]<sup>6</sup>.

Отже, є сенс розглянути походження кожної з цих племінних груп волзьких булгар окремо. Це й буде основною метою нашого дослідження. Проте такий підхід потребує виконання певних завдань:

- потрібно з’ясувати, у яких письмових джерелах фігурує кожна з етноплемінних груп волзьких булгар поза межами Волзької Булгарії;
- треба визначити підходи дослідників минулого і сучасності до інтерпретації початкової етнічної належності племен волзьких булгар;
- варто окреслити труднощі як методологічного, так і джерелознавчого характеру, що виникають під час вивчення ранньої етнічної історії Волзької Булгарії;

– з огляду на значний масив наявних досліджень, присвячених окресленій темі, потрібно визначити внесок першого дослідника твору Ібн Фадлана А. П. Ковалівського у вивчення питань, пов'язаних із походженням кожної з племінних груп волзьких булгар.

Для виконання поставлених завдань важливе значення матиме те, які саме методи й методологічні підходи застосовуватимуться в дослідженні. З огляду на те, що на початку Х ст. політичне об'єднання Волзька Булгарія все ще являло собою союз кочових племен, видається логічним звернутися до концепцій сучасних дослідників щодо особливостей етнополітичного розвитку номадів. Насамперед треба зазначити, що ми не підтримуємо тезу про обов'язковий перехід номадів від кочового скотарського господарства до осілого землеробського. Історичні факти та дані етнографії цілком спростовують цей еволюціоністський підхід. Тому більш прийнятною для нас видається концепція щодо циклічності в розвитку кочових суспільств, якої дотримувався Л. М. Гумільов. За його твердженням, етнос являє собою ендогамну систему, якій притаманні риси компліментарності, тобто підсвідомого поділення людей на “своїх” і “чужих”. А це означає, що етносом у кочівників можуть вважатися союз племен, плем'я і навіть рід. На нашу думку, саме такий підхід до вивчення етногенезу кочових груп степів є найбільш прийнятним.

Варто окремо підкреслити, що в нашому випадку залучення археологічного матеріалу для вивчення етногенезу племен Волзької Булгарії не можна вважати цілком виправданим. Адже матеріальні артефакти й етнічна самосвідомість – сутності, що не є суворо взаємопов'язаними. Навіть залучення даних про поховальний обряд кочових племен Раннього Середньовіччя не виправдовує себе, через те що етнографи почали вивчати поховальні традиції кочівників Євразії дуже пізно, у ХІХ–ХХ ст., коли традиційні вірування номадів зазнали впливу з боку таких світових релігій, як іслам та буддизм. Тому на сьогодні так і не було створено концепцію щодо співвідношення поховального обряду з родоплеменною структурою кочових соціумів.

Отже, наукова новизна нашого дослідження полягає в тому, що в запропонованій розвідці вперше будуть зіставлені дані сучасної науки про походження племен Волзької Булгарії з гіпотезами часів А. П. Ковалівського, коли твір Ібн Фадлана був щойно введений у широкий науковий обіг, а дослідники робили перші спроби його текстологічного аналізу, критичного освоєння й узагальнення представлених у ньому даних. На підставі цього можна побачити, наскільки наука просунулась уперед у цьому напрямі.

### **Основна частина**

Насамперед немає сумнівів у тому, що власне плем'я **булгар** посідало в племінній конфедерації Волзької Булгарії панівне становище і мало безпосередній стосунок до тих племен, які входили до складу п'яти племен Великої Болгарії хана Кубрата, про що повідомляють Феофан та Никифор. За даними Феофана, у другій половині VII ст., після смерті Кубрата, Велика Болгарія розпалася на п'ять (?) частин. Дві групи булгар залишилися у Приазов'ї, решта вирушили на захід, де вони заселили землі на Дунаї та в Північній Італії [Феофан 1884–1887, 262, Патканов 1883, 29]. Наявність же чотирьох племен у Великій Болгарії у Приазов'ї наприкінці VII ст., після відходу на Дунай племені Аспаруха, засвідчує “Вірменська географія”, де згадані племена: **купі-булгар**, **дучі-булгар**, **огхондор-балкар-чужинці**, **чдаг-болкари**. Усі вони мешкали на північ від Кубані [Патканов 1883, 29]. Згодом частина з них увійшла до складу Хозарської держави. Можливо, саме з цієї території походили волзькі булгари. У цій ситуації залишається незрозумілим, чи плем'я **булгар** у Волзькій Булгарії стало новоутворенням із родів протоболгарського походження, чи являло собою одне з племен, згаданих Феофаном та автором “Вірменської географії”. Що стосується інших племен Волзької Булгарії, то їхнє походження видається ще більш загадковим.



Насамперед незрозумілим залишається походження племені *барсула*. Брак відомостей про народ *барсула* в Ібн Фадлана, замість яких згадано народ *баланджар* [Ковалевский 1956, 138–139], дав підстави А. П. Новосельцеву дійти висновку, що це може підтверджувати “ідентичність тюркизованих басілів (барсілів) і баланджар” [Новосельцев 1990, 84]. Отже, є сенс зупинитися на походженні етнічної групи *барсула*. Свого часу П. Голден зробив песимістичний висновок щодо походження племені *барсула*, відповідно до якого не можна пов’язувати походження середньоволзького племені *барсула* з країною *Берсілія* на Північному Кавказі [Golden 1980, 145]. Проте більшість сучасних дослідників вважають, що волзьке племінне угруповання *бр.сула* та кавказькі *барсілі* (басілі. – *Авт.*) – це той самий народ [Новосельцев 1990, 91; Генинг, Халиков 1964, 108].

Ще кілька десятиліть тому Б. Д. Греков та Н. Ф. Калінін намагалися довести, що етнонім *берсула* мав стосунок до “нукратських” татар і був перекладом терміна “срібні болгарі”. Це припущення базувалося на тому, що слово *нокра* перською мовою означає “срібло”, а терміни *бер* і *сер*, на їхню думку, могли, відповідно, означати середньоволзьке плем’я *берсула* і *сер* – “срібло” [Греков, Калинин 1948, 107]. Однак така гіпотеза виникла під впливом “яфетичної” теорії М. Я. Марра і з погляду сучасної філологічної науки не витримує критики. Щодо цього І. Ізмайлов зазначив:

Така назва ніяк не може бути пов’язана ні зі сріблом, ні з булгарами, ні з погляду філології (походження татарської назви гідроніма В’ятка (Нукрат суи) сходить до назви Новгород (Нукрат), якому належали В’ятські землі), ні з погляду історії, оскільки не фіксується в жодному середньовічному джерелі. Спроби ж конструювання якихось нукратських / “срібних булгар”, які нібито жили по В’ятці та Камі, є безпідставними, оскільки в руських джерелах “срібні булгари” зазначаються тільки під цією назвою і в районі Біляра (“Великого міста” руських літописів) [Измайлов 2012, 220].

Найбільш докладні відомості про країну *Берсілія* містяться у “Хронографії” Феофана (760–818 рр.). Візантійський автор згадує *Берсілію*, оповідаючи про події середини VII ст., пов’язані з розпадом булгарської орди в Приазов’ї. Згідно з його інформацією, країна “Берсілія” була “першою Сарматією”, звідки вийшли хозари [Чичуров 1980, 37, 61]. Отже, повідомлення Феофана дає підстави вважати, що в середині VII ст. країна Берсілія була розташована на схід від Приазовської Болгарії. На відміну від Феофана, інший візантійський автор, Никифор (738–829 рр.), у своєму “Бревіарії”, розповідаючи про ті самі події, не ототожнює землю сарматів і Берсілію (Верілію) [Чичуров 1980, 153–154, 162]. Проте його повідомлення також підтверджує, що країна *Верілія (Берсілія)* була розташована на схід від Приазовської Болгарії.

Найбільш докладна розповідь про ці події міститься в “Церковній історії” Михаїла Сирійського (1126–1199 рр.). Однак цей пізній арамеємовний автор зараховує описувані події вже до часів візантійського імператора Маврикія (582–602 рр.), що вже само собою насторожує. За даними Михаїла, із внутрішньої Скіфії вийшли три брати з 30 тисячами скіфів, які пройшли шлях у 65 днів з боку “Імеонських” (?) гір і досягли “Танаїсу” (Дону. – *Авт.*). Інтерес становить те, що одного з братів звали *Булгар* і він з 10 тисячами своїх одноплемінників досяг Дунаю та одержав від візантійських імператорів Мезію і Дакію, чим дуже нагадує болгарського хана Аспаруха, який жив значно пізніше. Подальша інформація Михаїла також відрізняється від даних Феофана і Никифора. За його даними, два інших брати прийшли в країну аланів Берсілію, у якій римлянами були побудовані міста Каспію, що називалися воротами *Turaye*. Булгари і пугури – їхні жителі – були християнами. Коли над тією країною став панувати чужий народ, вони були названі хозарами за іменем старшого брата – Хазарік. Розповідь Михаїла, але вже в скороченому варіанті, повторюється в “Історії” іншого арамеємовного автора – Григорія Бар-Гебрея, який жив у XIII ст. [Артамонов 1962, 128]. Багато сучасних істориків вважають, що Михаїл Сирійський

запозичив цей сюжет про трьох братів з “Історії” Іоанна Ефеського, який помер наприкінці VI ст. Однак нікого не бентежили хронологічні невідповідності: згадування Аспаруха під ім’ям Булгара, а також саме утвердження хозарів у причорноморських степах, що належать до другої половини VII ст., а не до кінця VI ст. Перекладачка твору Іоанна Ефеського на російську мову Н. Б. Пігулевська зазначила брак цього сюжету в Іоанна і вважала, що Михайл Сирійський міг запозичити легенду про трьох братів в іншого, більш пізнього автора. Крім того, за спостереженнями Н. Б. Пігулевської, “розповідь Михайла Сирійця про трьох скіфських братів має... спільне з традицією грецьких історіографів, але з нею не збігається” [Пигулевская 1941, 105–108].

Народ **барсілі** та країна **Берсілія** згадуються у творах інших середньовічних авторів. До їхнього числа варто зарахувати твір ал-Балазурі (IX ст.) *Китаб футух ал-булдан*, у якому мусульманський автор поміщає країну **ал-Баршалія** на північ від Дербента. Арабомовний автор повідомляє про зустріч перського шаха Хосроя Ануширвана і кагана тюрків у місцевості **ал-Баршалія**, що була розташована на північ від Дербента, і це відбулося в VI ст. [Al-Beladsori 1866, 195]. Отже, є підстави ототожнювати країну **Берсілія** з місцем перебування народу **барсілі** (**басілі**).

Найбільш ранні відомості про басілів (барсілів) містяться в “Історії Вірменії” Мойсея Хоренського (V ст.?). Там зазначено, що між 193 і 213 рр., за часів вірменського царя Вахаршака, “натовпи хозарів і басілів, з’єднавшись, пройшли через ворота Джора (Дербентський прохід. – *Авт.*) під проводом свого Внасепа Сурхана, перейшли Куру і розсипалися по цій стороні”. Вахаршак розгромив їх і, переслідуючи, своєю чергою перейшов через ущелину Джора в країну ворогів, де й загинув “від рук могутніх стрільців” [Моисей Хоренский 1858, 134]. Крім того, у творі Мойсея Хоренського йдеться про вступ одного з родів вірменських нахарарів аланського походження у спорідненість із якимось могутнім “баслом” із числа тих, хто оселився у Вірменії, а також про війну вірменського царя Тердата з північними варварами і про єдиноборство його з царем “баслів”. При цьому перша подія зарахована до першої половини, а друга – до другої половини III ст. н. е. [Моисей Хоренский 1858, 134]. Остання подія, за участі “баслів”, знайшла також відображення в “Історії країни Алуанк” Мовсеса Каланкатуаці (VIII ст.), де події зараховані до часів царювання вірменського царя Трдата та перського шаха Шапура [Мовсэс Каланкатуацци 1984, 33]. Дані Г. Х. Саркісяна дають підстави вважати, що в цьому разі йдеться про вірменського царя Трдата і перського царя Шапура I, які правили у другій половині III ст. н. е. [Саркисян 1960, 13].

Щодо поширеності цього сюжету М. І. Артамонов зазначив, що цей же епізод викладений і в “Іудейських старожитностях” Йосипа Флавія, автора I ст., а потім повторений у творі Амвросія Медиоланського, який писав у IV ст., також у зв’язку з Тіридатом, але який жив не в III, а в I ст. н. е. і воював не з барсілами, а з аланами [Артамонов 1962, 132]. Зазначене змушує засумніватися в історичності події. Однак наявність самого факту, відповідно до якого Мойсей Хоренський використовував термін **басілі** замість етноніма **алани** більш ранніх авторів, може вказувати на те, що в Ранньому Середньовіччі ці поняття вже були ідентичні, а це побічно може вказувати на зв’язок барсілів (басілів) з аланами. Згадування басілів і хозарів у II–III ст. н. е. само собою може викликати сумніви у ймовірності описуваних подій. Однак дані про “басілів” при описі подій більш пізнього часу можуть лише викликати впевненість у реальності описаного.

Зокрема, у візантійського історика кінця VI ст. Феофілакта Сімокатти барсілі під назвою **барсельт** згадані вже у зв’язку з навалою псевдоаварів у VI ст. [Феофилакт Симокатта 1957, 160]. “Вірменська географія”, складена в VII ст., також згадує “басілів” і локалізує їх на території Сарматії в дельті р. Атиль, тобто на Нижній Волзі [Патканов 1883, 28]. Досить цікаво, що арабський автор кінця VIII – початку IX ст. ал-Калбі у своїй генеалогії народів уже вказує на близьку спорідненість хозарів і

барсілів. Привертає увагу те, що в згаданій генеалогії барсіли названі близькоспорідненим народом як щодо тюркомовних хозарів, так і щодо іраномовних хорезмійців [Хвольсон 1869, 93].

Етнічна належність барсілів і досі залишається предметом дискусій. Ще Й. Маркварт вважав барсілів гунською народністю VI ст. [Marquart 1898, 87], М. І. Артамонов, М. Г. Магомедов, Я. А. Федоров та Г. С. Федоров вважали їх одним із болгарських племен [Артамонов 1962, 131–132; Магомедов 1983, 177; Федоров Я. А., Федоров Г. С. 1978, 84], А. П. Новосельцев, О. В. Гадло та С. О. Яценко – частиною аланів [Новосельцев 1990, 83–84; Гадло 1979, 68; Яценко 1996, 167–169].

Потрібно зазначити, що підставою для ототожнення барсілів з гуно-булгарами для багатьох дослідників стало згадування мусульманськими авторами їх як частини волзьких болгар, свідчення про них як про близькоспоріднений з хозарами народ у генеалогіях деяких мусульманських авторів, а також припущення, відповідно до якого назви міста і місцевості, де могли проживати пізні барсіли, – *Беленджер* або *Варачан*, – могли являти собою виправлений варіант етноніма *Болгар*. Прихильники версії про аланське походження *барсілів* мають також свої аргументи: 1) згадка у творі Михаїла Сирійського Берсілії як “країни аланів”; 2) дані Мойсея Хоренського про близькість барсілів та аланів; 3) інформація вірменських джерел про те, що барсіли (барсіли) проживали на північ від Кавказу ще в догунську епоху.

Що ж стосується питання локалізації країни барсілів, то щодо цього наводилися різноманітні версії. Зокрема, С. О. Плетньова розмістила Берсілію “на сучасній території Дагестану” [Плетнева 1986, 15]. М. І. Артамонов локалізував її в Північному Дагестані [Артамонов 1962, 130, 132]. М. Г. Магомедов схильний бачити в країні барсілів Приморський Дагестан [Магомедов 1983, 177]. Я. А. Федоров та Г. С. Федоров розташовували країну барсілів не лише в Північно-Західному Дагестані, а й у всьому Північно-Західному Прикаспії, ототожнюючи цю територію з першою Сарматією Феофана [Федоров Я. А., Федоров Г. С. 1978, 84]. С. О. Яценко вважає, що на початку хозарської історії барсіли і хозари не межували між собою, і тому схильний розташовувати первісну територію барсілів (барсілів) у Нижньому Поволжі [Яценко 1996, 168–169]. На думку О. В. Гадла, Берсілія розташовувалася в Центральному Передкавказзі, тобто на землях аланів [Гадло 1979, 66–67]. А. П. Новосельцев же дав більш широку локалізацію Берсілії – Східне Передкавказзя, частина Центрального Передкавказзя і нижня течія Волги. Хоча водночас дослідник припускав, що у VIII–IX ст. Берсілією могла називатися “і більш обмежена територія в межах Північного (Приморського) Дагестану” [Новосельцев 1990, 79].

Прибічники локалізації Берсілії в Дагестані передусім звертали увагу на дані вірменських джерел, згідно з якими землі барсілів були розташовані за воротами “Джора (Чора)”, у яких вони схильні бачити Дербентський прохід. Але в цьому разі не враховується інформація про можливе сусідство барсілів і болгар, відповідно до якої традиційним місцем проживання останніх вважається Північно-Західний Кавказ. Водночас дослідники, які схильні локалізувати барсілів на Центральному Кавказі, не враховують інформацію про їхнє перебування в районі Дагестану. Крім того, інформація письмових джерел про перебування барсілів на Нижній та Середній Волзі також потребує пояснення.

Насамперед треба виходити з того, що в післягунський період народ *барсіли* міг під впливом обставин змінити місце свого первісного проживання та піддатися процесу асиміляції з боку сусідів. Тому асинхронні звістки письмових джерел дають нам суперечливі відомості про етнічну належність барсілів (барсілів) і локалізацію їхньої країни Берсілії. Виникає питання: чому ранньосередньовічні автори з Передньої Азії пов’язували країну барсілів з Дагестаном, а візантійські вказували на розташування Берсілії на схід від Приазовської Болгарії в VII ст.? Чи не пов’язано це з особливим географічним положенням Берсілії?

У цій ситуації більш логічним могло б бути пояснення, згідно з яким у ранній період хозарської історії прикавказькі болгари і барсіли були сусідами. А це дає підстави вважати, що західні кордони країни Берсілії в VI–VII ст. могли бути розташовані в Центральному Передкавказзі. Досить цікаво, що південні сусіди сучасних карачаєво-балкарців – грузини називають карачаєво-балкарців терміном *басіані* [Волкова 1973, 94], що може свідчити про проживання в минулому на території Карачаю і Балкарії нащадків басілів (барсілів). Мегрели так не називають карачаївців і балкарців, але використовують щодо карачаєво-балкарського населення термін *алани* [Волкова 1973, 94]. У цьому разі дуже доречно нагадати, що Михайл Сирійський назвав Берсілію “країною аланів”, а багато сучасних дослідників вважають, що територія сучасних Карачаю і Балкарії в середні віки входила до складу північнокавказької Аланії. Крім того, О. В. Гадло схильний пов’язувати з перебуванням барсілів у західній частині Центрального Передкавказзя назву річки Баксан, відому в XIV–XV ст. як *Бахсан*. Дослідник також звернув увагу на повідомлення Вахушті, відповідно до якого “басіани” являли собою один з підрозділів “овсів” (аланів). Не менш цікаві дані навів О. В. Гадло також із фольклору народів Центрального Кавказу. Зокрема, балкарський генеалогічний переказ оповідає, що предками дігорських і балкарських князів були рідні брати Бадіят та Басіат, які переселилися в гори з півночі, з району Маджар. А в нартівському епосі кабардинців у циклі оповідань про Батраза неодноразово згадується як місце дії цього героя “Барсово (Басово) поле”. Усе це змусило О. В. Гадло вважати такі збіги не випадковими, а тому, на його думку, “країна аланів Берсілія” могла розташовуватися в центрі Азово-Каспійського межимор’я. На підставі цього дослідник дійшов висновку, що барсіли “являли собою одну із трьох іраномовних груп, яка в післягунську епоху зуміла зберегти своє становище і навіть на якийсь період піднялася над іншими групами степовиків” [Гадло 1979, 63–68].

Висновки О. В. Гадло дають підстави припустити, що в передхозарський період володіння барсілів на заході могли займати західну частину Центрального Передкавказзя, тобто були сусідньою з Приазовською Болгарією територією. Тому можна припустити, що після кінця VII ст., а може пізніше, західна частина барсілів могла разом зі східним угрупованням приазовських болгар мігрувати до Середньої Волги і стати в такий спосіб одним із підрозділів середньоволзьких булгар, відомим у мусульманських текстах X ст. як *барсула*.

У зв’язку з цим особливий інтерес становлять походження етнічної назви *барсіли* і, відповідно, етнічна належність барсілів. М. І. Артамонов, спираючись на спостереження В. Мінорського, а також базуючись на своїх припущеннях, згідно з якими барсіли являли собою одне з булгарських племен, а термін *Варачан* міг бути лише одним із варіантів назви Берсілія, щодо походження цього етнотопоніма зробив висновок, відповідно до якого “*Barč-li* чи *Barač-li* – це тюркська конструкція із суфіксом належності – *li*, тоді як вірменська форма – *Варачан* – являє собою ту ж основу з іранським закінченням *ан*” [Артамонов 1962, 184, прим. 8]. Проте не менший інтерес становить припущення А. П. Новосельцева про зв’язок барсілів з назвою *Баранджар* [Новосельцев 1990, 84], а також його ж етимологія назви *Баранджар* із середньоперської як “Довга ущелина” [Новосельцев 1990, 130].

Говорячи про походження барсілів, потрібно враховувати деякі нюанси. По-перше, привертає увагу те, що жителі країни Берсілія сприймалися деякими середньовічними авторами як частина аланів. По-друге, письмові джерела локалізують барсілів насамперед на Північному Кавказі. По-третє, перші достовірні свідчення про барсілів на Північному Кавказі датуються лише Раннім Середньовіччям, а саме передхозарським періодом. Тому великий інтерес становить припущення А. П. Новосельцева, який, спираючись передусім на повідомлення Михайла Сирійського, дійшов висновку, “що від самого початку барсіли (басіли) були аланським (іранським)



племенем, яке з часом було тюркизоване, у Східному Передкавказзі злилося з хозарами, у Західному – з булгарами” [Новосельцев 1990, 84]. Натомість О. В. Гадло вважав, що барсілі спершу були тюркомовною етнічною групою, яка згодом змішалася із сармато-аланським населенням, тобто поширила свою назву на іраномовне населення [Гадло 1983, 79–81]. Існують певні підстави погодитися з припущенням О. В. Гадла.

Зокрема, С. Г. Кляшторний звернув увагу на те, що на знайдених у Північній Монголії Терхинській та Тесинській стелах, виготовлених, відповідно, у 753 та 762 рр. за велінням перших уйгурських каганів, згадані події часів правління першого великого кагана тюркютів Бумина (середина VI ст.). При цьому там фігурують “прославлені огузи” Кадир Касар та Беди Берсил. Терхинський напис повідомляє:

Йолиг-каган... Бумин-каган (ці) три кагани на царстві сиділи, двісті років на царстві сиділи. Їхній народ, який прийшов до шаленства, загинув... через двох іменитих, виснажився і загинув. Кадир Касар і Беди Берсил, прославлені огузи... (тоді загинули)”. Тесинський напис підтверджує цю інформацію: “...Через вождів бузуків (їхній народ), дійшовши до шаленства, виснажився і загинув. Через незначного Кюля, через двох іменитих виснажився і загинув... Беди Берсил і Кадир Касар тоді загинули. Той мій народ затівав численні (міжусобні) чвари і сварки [цит. за: Кляшторний 2003, 49–50].

Саме ця інформація дала підстави С. Г. Кляшторному вважати Кадира та Беди вождами племен хозарів та берсілів, які спершу входили до західного крила огуругузьких племен Центральної Азії. А це спонукає думати, що “рання історія хозарів і берсілів-барсілів не тільки взаємозалежна, а й генетично прив’язана до огуругузьких племен і на ранньому етапі політично обумовлена становленням і розпадом тюрко-огузького дуумвірату в Центральній Азії” [Кляшторний 2003, 47–51].

Все це дає підстави вважати, що барсілі могли спочатку в степах Центральної Азії являти собою одне з тюркомовних племен, споріднених із хозарами. Унаслідок бурхливих подій, пов’язаних зі становленням Першого Тюркського каганату, частина їх, як і хозари в VI ст., мігрували на захід до Північного Кавказу, де на якийсь час очолили частину аланських племен, унаслідок чого назва племені стала назвою союзу племен. Тому барсілі сприймалися сусідами як частина аланів. Крім того, може викликати певні заперечення припущення О. В. Гадла, який, посилаючись на повідомлення “Вірменської географії” про перебування на Нижній Волзі басілів (барсілів), вважає, що барсілі “посунуті хозарами, були змушені піти від них на північ уздовж течії Волги, де стали інкорпорованими до складу політичного об’єднання, яке очолила також прийшла з Північного Кавказу племінна група булгар” [Гадло 1979, 64]. Однак дані деяких письмових джерел про перебування барсілів на Північному Кавказі лише можуть указувати на їхню подальшу міграцію спочатку на південний захід до Передкавказзя, а лише потім – до Середньої Волги. Тому можна погодитися з думкою С. О. Яценка, який вважає, що територія басілів (барсілів) у Нижньому Поволжі являла собою тільки первісне місце перебування цієї етнічної групи у степах Східної Європи [Яценко 1996, 168–169]. Отже, повідомлення “Вірменської географії” про перебування барсілів у Сарматії в дельті р. Атиль [Патканов 1883, 26] може або бути анахронізмом, або вказувати на те, що в VII ст. частина барсілів і далі залишалася на Нижній Волзі. Що ж стосується традиційної локалізації барсілів у Дагестані та інформації Ібн Фадлана про те, що представники третьої групи волзьких булгар, згадані замість барсілів, “відомі [за назвою] Баранджар” [Ковалевский 1956, 138], то є підстави вважати, що на початку X ст. барсілі були відомі арабам насамперед як жителі міста та місцевості Беленджер, що розташовувалася в Дагестані.

Отже, намагання деяких середньовічних передньоазійських авторів ототожнити країну барсілів лише з частиною Дагестану можна пояснити тим, що в період ранньої

хозарської історії барсіли разом з хозарами нападали на країни Передньої Азії з боку Дагестану, що знайшло певне відображення в історіографії цих країн. Тому здається більш імовірною первісна локалізація країни барсілів у передхозарський період на Нижній Волзі, а в ранньохозарський час, на початку VII ст., – між Північно-Західним Дагестаном і Північно-Західним Кавказом, тобто на Центральному Передкавказзі.

Очевидно, після подій середини VII ст. на Північному Кавказі барсіли під впливом більш сильних сусідів змушені були просунутися зі степів Передкавказзя в передгір'я і гори Карачаю, Балкарії, Осетії та Дагестану, де піддалися процесу етнічної асиміляції з боку місцевого населення, зокрема й хозарів та аланів. Саме входження барсілів до складу етнополітичного об'єднання волзьких булгар дає підстави вважати, що в VII ст. західний кордон країни барсілів міг розташовуватися в західній частині Центрального Передкавказзя, де барсіли могли бути східними сусідами булгар Північно-Західного Кавказу і звідки частина барсілів разом із булгарами могли переселитися до Середньої Волги.

Зважаючи на те, що термін *булгар* міг нести в собі не тільки етнічне, а й політичне значення, можна висловити припущення щодо небулгарського походження не тільки племені *бр.сула*, а й *ас.кл*. Проте походження племені *ас.кл* ще досить проблематичне. Показові щодо цього висновки Г. В. Вернадського, який у своїй монографії “Стародавня Русь” висловив припущення, що за часів Раннього Середньовіччя район Дінця-Осколу був заселений асами аланського походження, які були відомі Ібн Фадлану під назвою *ескел (аскал)*. Це, на його думку, вказувало на їхнє перебування в басейні Осколу [Vernadsky 1943, 241–242]. Аналогічних поглядів дотримується також І. Г. Добродомов, який схильний розглядати первісний термін *Ас-кол* як тюркську назву “річка асів”, що дало йому підстави пов'язувати булгарське плем'я *ескел (аскал)*, яке проживало на Середній Волзі, з алано-аським населенням басейну Осколу. При цьому він вважав, що саме про цих жителів басейну річки Осколу повідомляє на початку X ст. Ібн Русте, і відповідно до того дослідник був схильний локалізувати згаданих Ібн Русте мадярів на схід від Осколу, а не Волги [Добродомов 1988, 85–87].

Проте А. П. Ковалівський, аналізуючи повідомлення Ібн Фадлана, дійшов висновку, що на початку X ст. носії цього етноніма мешкали на лівому березі Волги, біля Ками, тобто на значній відстані від басейну Осколу [Ковалевский 1954, 35]. Саме повідомлення Ібн Фадлана про племена волзьких булгар дає підстави цілком погодитися зі спостереженнями А. П. Ковалівського:

Цар вирушив від водойми, що називається Х-л-джа, до річки під назвою Джавшиз і перебував на ній два місяці. Потім він забажав відбутися<sup>7</sup> і послав до людей, яких називають *с-ваз*, із наказом вирушати разом із ним. Проте вони відмовили йому і розділилися на дві партії: одна з них – [на чолі] із зятем (ختن)<sup>8</sup> [царя]: він сам поставив себе правителем (ملك)<sup>9</sup> над ними. Його ім'я – Вір-г. Цар відрядив до них і сказав: “Воістину Аллах, могутній і великий, дарував мені іслам і державу правителя правовірних. Я – раб Його. І цей народ (أمة) поклав на мене зобов'язання<sup>10</sup>. Того, хто буде чинити мені опір, я зустріну мечем”. А друга партія була [на чолі] з ватажком (ملك) племені, відомим як цар *аск-л*, – він підкорявся цареві, хоча ще не навернувся в іслам. І після того, як цар надіслав їм це послання, вони злякалися його і всі разом із ним відбули до річки Джавшиз. Ця річка не широка – завширшки п'ять ліктів. Вода в ній [доходить] до пупа, є місця, де вона [доходить] до ключиці. А найбільша [її глибина] – зріст [людини]. Навколо неї багато дерев *хаданг* та інших [Рісалат Ібн Фадлан... 1959, 140–141; Ковалевский 1956, 139].

Це повідомлення Ібн Фадлана добре співвідноситься з інформацією Ібн Русте, який повідомляє: “Між землею Печенігів та землею болгарських Есегель лежить перший із країв Мадярських” [Хвольсон 1869, 25]. У цьому разі немає підстав ото-

тожнювати згаданих мадярів і печенігів із населенням Північного Причорномор'я. Про те, що частина печенігів у X ст. залишалася на землях на схід від Волги, повідомляв також Ібн Фадлан, який зустрів печенігів на території, що була значно віддалена від Хорезму: на південь від них були володіння гузів, а на півночі – землі башкирів, тобто йдеться про території, наближені до Приуралля [Ковалевский 1956, 130]. Що стосується мадярів, то тут є сенс згадати повідомлення угорського місіонера Юліана про подорож на початку XIII ст. до Magna Hungaria, країни приуральських мадярів, що була розташована саме на схід від країни волзьких булгар [Юлиан 1863; Аннинский 1940]. Отже, болгарське плем'я *есегель (аскел)* проживало на лівому березі Середньої Волги і являло собою найбільш східне племінне угруповання волзьких булгар. Тож немає підстав пов'язувати плем'я *есегель (аскел)* з алано-аським населенням басейну Осколу.

Попри це, етнічна належність середньоволзьких *есегель* ще й досі залишається предметом дискусій. Зокрема, С. Г. Кляшторний вважає, що в болгарському племінні *есегель (аскел)* варто бачити “відоме з давньотюркських та китайських джерел огузьке (ретроспект.: огурське) плем'я ізгіль/езкель” [Кляшторный, Султанов 2000, 139]. Проте дослідник не пояснює, як це племінне угруповання могло потрапити із глибин Центральної Азії до берегів Волги, значно віддалених від земель ізгілів. Якби така міграція відбулася, то письмові джерела мали б зафіксувати ізгілів або на північних кордонах мусульманського світу, або у степах Східної Європи. У зв'язку з цим варто згадати дуже оригінальну гіпотезу, висунуту ще в XIX ст. Д. А. Хвольсоном, згідно з якою “під цим ім'ям розумілися ті, хто з найдавніших часів мешкав у Седмиградії, Saculi або Seculi, нинішні Секли, або Секлери, Szekely, як зазвичай пишуть мадяри, і Sekel, як вони самі себе називають”. Тобто Д. А. Хвольсон вважав есегелів одним із мадярських племен [Хвольсон 1869, 96–97]. Проте дослідник слушно зауважив, що Ібн Русте (Ібн Даста) чітко відрізняє мадярів від есегелів і при цьому зараховує останніх до числа болгарських племен [Хвольсон 1869, 97–98].

У зв'язку з цим варто звернути увагу на спостереження В. Ф. Генінга та А. Х. Халікова щодо особливостей формування населення Волзької Булгарії в передмонгольський період:

Отже, спираючись на письмові та археологічні джерела, можна вважати, що на Середній Волзі болгари-прибульці зустрілися зі значною масою тюркомовних племен, які включили до свого складу, як свідчать матеріали Танкеївського могильника, і групи місцевого фіно-угорського населення [Генинг, Халиков 1964, 174].

Звичайно, це мало відобразитись і в етнімії населення Волзької Булгарії. Отже, нічого не заважає нам бачити в племінні *есегель (аскел)* місцеву етнічну групу фіно-угорського, але не мадярського походження.

Проте в Ібн Фадлана є згадка і про четверту етнічну групу Волзької Булгарії – плем'я *суваз*. Походженню цієї етнічної групи було навіть присвячено окрему роботу А. П. Ковалівського “Чуваші та болгари за даними Ахмеда ібн-Фадлана” [Ковалевский 1954]. Про народ суваз, як уже повідомлялось, Ібн Фадлан пише:

Цар вирушив від водойми, що називається Х-л-джа, до річки під назвою Джавшиз і перебував на ній два місяці. Потім він забажав відбутися і послав до людей, яких називають *с-ваз*, із наказом вирушати разом із ним. Проте вони відмовили йому і розділилися на дві партії: одна з них – із зятем (ختن) [царя]: він сам поставив себе правителем над ними. Його ім'я – Бір-г [Рісалат Ібн Фадлан... 1959, 140; Ковалевский 1956, 139].

А. П. Ковалівський висловив думку, що до офіційного прийняття ісламу правителем волзьких булгар у перші десятиліття X ст. етнічна група *суваз* входила до складу цієї конфедерації племен і проживала, як і інші три племена, на лівому березі Середньої Волги. Але прийняття ісламу спонукало ватажків сувазів до заколоту та відокремлення. Згодом сувази почали переселятися на правий берег Волги

[Ковалевский 1954, 49–51]. Дослідник вважав сувазів прямими предками чувашів і навів на користь цього кілька аргументів:

Але все ж, якщо з одного боку врахувати, що назви с̑аваз-с̑авас і ч̑аваш є лише видозмінами того самого слова, а з іншого боку звернути увагу на чудовий факт, зазначений П. Г. Григор'євим, що чуваші, так само як і сувази в 922 році, протягом багатьох століть вперто не хотіли приймати іслам, не можна не побачити тісний зв'язок між обома народами. Водночас ми бачимо, що спочатку сувази здебільшого перебували на лівому березі, а чуваші ось уже багато століть живуть на правому березі Волги. Звідси припущення про поступове переселення на правий берег напрашується само собою. Це було, звичайно, пов'язано з небажанням підкорятися пануванню булгарської знаті та її новому державному порядку [Ковалевский 1954, 45].

А. П. Ковалівський, як і багато дослідників, бачив у чувашах прямих нащадків волзьких булгар, які зберегли тюркську булгарську мову [Ковалевский 1954, 6–8]. Що стосується походження народу *суваз*, то сучасні дослідники схильні ототожнювати їх із кавказькими саварами, або савірами. Вперше цю ідею висловив дослідник тексту твору Ібн Фадлана А. П. Ковалівський [Ковалевский 1954, 21–27].

Як відомо, перші відомості про перебування савірів на Східному Кавказі належать до VI ст. Савіри вперше були згадані Пріском Панійським при описі подій другої половини V ст.: “Близько цього часу до східних римлян відправлені були посольства від сарагурів, урогів і оногурів, народів, що залишили свою країну, тому що з ними вступили в бій савіри, вигнані аvaraми. Останні були також вигнані народами, що жили на берегах океану” [Приск 2005, 523–524]. Дослідники помітили, що сучасники цих подій – ранні візантійські історики, розповідаючи про ці події в Дагестані в першій половині VI ст., зазначили в цьому районі насамперед савірів, як найбільш могутнє місцеве племінне об'єднання. Зокрема, Йордан у своєму творі “Тетіка” одним із перших подає опис савірів, що йде в його тексті за описом країни акацирів та булгар. Проте його відомості про савірів позначені туманністю:

А там і гуни, як найбільш плодovита поросль із усіх найсильніших племен, закипіли надвоє розгалужені лютістю до народів. Бо одні з них зvуться альцигірами, інші – савірами, але місця їхніх поселень поділені: альцигіри – біля Херсони, куди жадібний купець ввovить багатства Азії; влітку вони блvкають степами, розкидаючи свої становища залежно від того, куди привабить їх корм для худоби; взимку ж переходять до Понтійського моря. Хунугури ж відомі тим, що від них йде торгівля шкірами... [Йордан 1960, 72].

Відомості ж сучасника Йордана – Прокопія Кесарійського вирізняються більшою детальністю [Прокопий из Кесарии 1950, 381, 407–408, 416, 419–420]. У своєму творі “Історія війн Юстиніана” про “савірів” Прокопій, зокрема, повідомляє: “Савіри є гунським племенем; живуть вони біля Кавказьких гір. Плем'я це дуже численне, поділене, як і належить, на багато самостійних колін” [Прокопий из Кесарии 1950, 407]. Про них також неодноразово згадував Агафій Мірінейський (536–582) у своєму творі “Про царювання Юстиніана” в 5 книгах, присвячених подіям 552–558 років [Агафій 1953, 88–89, 90–93, 116, 132].

Іноді вірменські та мусульманські автори плутали савірів і хозарів. Щодо цього М. І. Артамонов зазначив:

Звичайно припускають, що савірів, які були зустрінуті візантійцями в Албанії, витіснили туди авари, але це могли бути і ті авари, яких у кількості 10 тисяч захопив Хосрой і які, як ми бачили, вторглися в Закавказзя ще до аварської навали і до будівництва Дербента, що відрізав закавказьких савірів від їхніх одноплемінників, які залишилися на північ від Кавказу. Назва цих савірів хозарами в Табарі і в “Історії албан” могла з'явитися і як унаслідок перенесення на них назви, краще відомої й арабському, й албанському історикам, а також того, що у складі савірів були хозари або, навпаки, савіри були у складі хозарів. Не випадково Масуді називає савірів тюркськими



савірами, а Балазурі місто Кабалу, яке, за висновками А. Кримського, було центром савірських поселень в Азербайджані, називає Хозар. Таке змішання савірів і хозарів можна пояснити лише тим, що ті й інші переплелися між собою, становили те саме військово-політичне об'єднання, на чолі якого, однак, були савіри, тому що в першій половині VI ст. в більшості історичних повідомлень саме їхня назва слугує для позначення прикаспійських варварів, які мешкали північніше від Дербента [Артамонов 1962, 127].

Проте інформація мусульманських авторів про входження до складу племінного союзу болгар Середньої Волги етнічної групи *суваз* [Ковалевский 1956, 138–139] також може слугувати додатковим аргументом на користь того, що болгар, які мігрували на Середню Волгу, могли включити до складу свого об'єднання не лише племінну групу Дагестану, а й етнічну групу західної частини Центрального Передкавказзя, зважаючи, наприклад, на те, що сучасні свани для позначення карачаївців і балкарців дотепер використовують етнічний термін *Савіар* [Волкова 1973, 94].

Що стосується походження первісних суварів (савірів) та етноніма *савір*, то це є предметом окремої дискусії, бо одні дослідники пов'язують їх з іранцями, інші – з уграми, самодійцями, тюрками та ін. Принаймні сучасні дослідники схиляються до думки, що первісні савіри не були протоболгарами.

Варто зазначити, що про походження племінних груп волзьких болгар може надати важливу інформацію описана Ібн Фадланом поховальна церемонія жителів Волзької Булгарії. Арабський інформатор подав детальний опис поховальних звичаїв болгар, що мають аналоги у традиціях скіфів, осетинів та ін. Зокрема, Ібн Фадлан повідомляє про це:

Він сказав: я не бачив серед них людини, яка була б рум'яною. Навпаки, більшість із них хворі. Ймовірно, більшість із них помирають від кольки, вона буває в них навіть серед немовлят. Якщо в них помирає мусульманин і є [в них] жінка [з] хорезмійців<sup>11</sup>, вони роблять йому омовіння так, як зазвичай омивають мусульманина. Потім кладуть його на візок, що везе його, а попереду нього знамено (مِطْرَد)<sup>12</sup>, доки не доправляють його до того місця, де будуть ховати. Діставшись цього місця, вони піднімають тіло з візка і кладуть його на землю. Потім вони обводять його лінією і відкладають убік. На місці, окресленому лінією, вони викопують йому могилу, роблять у ній нішу (لَحْد) і закопують його [Рісалат Ібн Фадлан... 1959, 143; Ковалевский 1956, 140].

Кілька десятиліть тому А. П. Смірнов звернув особливу увагу на цей уривок: “Не можу не зазначити, що другий обряд поховання в катакомбах, найбільш характерний для Салтівського могильника, що пов'язується і з сарматським, також є характерним для болгар”. При цьому дослідник посилається саме на цей уривок твору Ібн Фадлана. Це дало йому підстави бачити у волзьких болгар нащадків сарматоаланів [Смирнов 1957, 6].

Проте А. П. Ковалівський, коментуючи наведений уривок, зазначив, що тут “ідеться про поховання приїжджого мусульманина”. Водночас дослідник звернув увагу на конструкцію поховальної споруди:

“лахд” – бокова печера, зроблена у стінці рову відповідно до старовинного способу поховання на Сході. У мусульман ця бокова виїмка настільки висока, що небіжчик може там зайняти сидяче положення. Вважалося, що відразу після смерті він буде допитаний двома ангелами, для бесіди з якими йому доведеться сісти [Ковалевский 1956, 231, ком. 635].

Отже, якщо базуватися на контексті повідомлення Ібн Фадлана, то можна вважати, що згаданий небіжчик-мусульманин не був місцевим жителем, а походив, найімовірніше, з Хорезму. Як відомо, у Хорезмі з давніх часів проживали іраномовні етнічні групи, серед яких були не лише власне хорезмійці, а й алани. Отже, описана

Ібн Фадланом поховальна споруда могла являти собою відгомін давніх поховальних традицій іраномовних народів.

Подальший опис поховальної церемонії місцевих булгар Середньої Волги також становить великий інтерес:

Так само вони вчиняють зі своїми померлими. Жінки не плачуть над померлим, натомість чоловіки плачуть над ним. У той день, коли він помер, вони йдуть і стають перед дверима шатра (قبة), голосять найпотворнішим і найбільш дикунським плачем, який тільки буває. Це – [люди] вільні. Коли їхній плач завершується, приходять раби, маючи при собі скручені шкіри. Вони не припиняють плакати й бити себе тими ремнями по боках і зовнішніх сторонах своїх тулубів до тих пір, поки на їхніх тілах не з'явиться щось подібне на [слід] від удару батога. Вони обов'язково встановлюють перед дверима шатра померлого знамено, приносять його зброю і розкладають навколо його могили. Вони продовжують оплакувати померлого ще два роки. Після завершення двох років вони знімають те знамено й обстригають собі волосся. Родичі померлого скликають обід (دعا دعوة)<sup>13</sup>, яким дають знати, що вони вийшли із [стану] жалоби. І якщо в померлого була дружина, тепер вона виходить заміж. Це якщо він був із [числа] ватажків. Щодо простолюддя, то вони зі своїми померлими дотримуються цього частково [Рісалат Ібн Фадлан... 1959, 143–144; Ковалевский 1956, 140].

Дослідники вже давно звернули увагу на те, що цей опис поховальної церемонії волзьких булгар дуже нагадує опис поховальних обрядів скіфів, описаних Геродотом. При цьому було зафіксовано чимало збігів:

71. ...коли помирає їхній цар, вони викопують у землі велику чотирикутну яму, беруть уже підготовленого померлого, вкривають його тіло воском (перед тим очищують від нутрощів його черево), наповнюють його перетертим купрієм, кмином, насінням селери, кропом, потім зашивають черево, кладуть покійника на віз і перевозять його до іншого племені. Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що й царські скіфи: відрізають кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають в різних місцях рамено, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку. Звідти на возі труп царя перевозять ще далі до підвладного їм племені, а ті, до яких його перед тим привозили, супроводжують його. І коли так вони об'їздять із покійником усі племена, вони прибувають у країну Геррів, яка є областю останнього підвладного їм племені і місцем поховання царів. Потім, помістивши покійника на підстилку в могильному склепі, встромлюють у землю з усіх боків від покійника списи, а над ними кладуть деревини і вкривають його очеретяними матами. В просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші (срібла та міді вони зовсім не використовують). Коли вони все це зроблять, то насипають землю і споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим. 72. Коли минає рік, вони влаштовують нове святкування. Вибирають найкращих слуг із тих, що залишилися (всі вони скіфи з народження, бо ті, що служать цареві, він їх сам обирає собі, а рабів він собі не купує), отже, з цих слуг п'ятдесят вони задушують і до того ще п'ятдесят коней із найкращих... 73. Так вони ховають своїх царів, а інших скіфів, коли ті помирають, найближчі родичі кладуть на вози і перевозять їх до домів приятелів. І кожен із них приймає їх і частує всіх, хто супроводжує померлого, водночас підносячи йому всі ті страви, якими частує і живих. Отак сорок днів возять незнатних людей, а вже потім їх ховають. Після похорону скіфи очищуються [Геродот із Галікарнасу 1992].

З цією традицією перегукуються звичаї осетинів, які під час похорону били себе кулаками, палицею і навіть спеціальним батогом [Калоев 1984, 75–76].

Здавалося, що саме такі збіги можуть свідчити про успадкування одним із племен волзьких булгар поховальних традицій від попереднього скіфо-сарматського населення степів Східної Європи, що може лише підтверджувати участь у формуванні племінних союзів ранньосередньовічних булгар родів та племен сарматоланського походження. Проте поховальні обряди волзьких булгар дуже нагадують

поховальні традиції давніх тюрків Центральної Азії, описані китайськими авторами. За їхніми даними, на початку поховальної церемонії тюрки клали небіжчика в намет. Після того його родичі приносили в жертву коней та овець та об'їжджали верхи на конях навкруги юрти сім разів. Вони підходили до входу в намет і надрізали свої обличчя сім разів. Потім у спеціальний день спалювали небіжчика разом з його конем та речами. Родичі небіжчика ховали прах померлого в могилу під час відповідного сезону року. Вони робили жертвоприношення, влаштовували перегони на конях і різали свої обличчя в день смерті і в день похорону. При могилі споруджувався спеціальний будинок, де встановлювали намальоване зображення небіжчика та каміння – за кількістю вбитих ворогів. Голови забитих під час похорону та поминок тварин тюрки вивішували на стовпах [Бичурин 1950, 230]. Саме це може свідчити про те, що прототюрки вже за часів античності могли запозичити поховальні традиції від носіїв скіфської культури на Алтаї. Хоча не виключено, що в період Раннього Середньовіччя тюркомовні предки булгар, включивши до складу своїх племен родоплемінні групи сармато-аланського походження, асимілювали їх, що сприяло запозиченню нових поховальних звичаїв.

Ібн Фадлан та інші середньовічні інформатори залишили нам відомості про політичний устрій держави Волзька Булгарія. За їхніми даними, на чолі держави був цар, якого Ібн Фадлан назвав *Балатвар* [Ковалевский 1956, 121], що дуже нагадує відомий ще серед тюркютів титул *ельтербер*, носієм якого була та людина, що очолювала саме ті племена тюркютської держави, які зберегли своє самоуправління [Бернштам 1946, 80, 112–114, 127]. На думку Б. Д. Грекова та М. Ф. Калініна, спершу булгарська держава на Волзі складалася із злиття під владою одного володаря чотирьох “царів”, що були вождями племен, які спочатку мали певну самостійність. Проте згодом володар області *Сувар* та вождь суварів (савірів) відокремився від влади болгарського володаря-царя [Греков, Калинин 1948, 160–163]. Отже, є підстави вважати, що основу конфедерації племен на Середній Волзі становили представники трьох племен – *б.рсула*, *аскел* і власне *булгар*, що співвідноситься з інформацією мусульманських авторів про склад союзу булгарських племен [Заходер 1967, 28, 48].

Б. Д. Греков та М. Ф. Калінін, користуючись інформацією Ібн Фадлана, дійшли висновку, що наступний щабель у цій соціальній ієрархії болгарського суспільства після цих чотирьох “царів” посідали “ватажки-куввади”. Слідом за ними вони поставили “жителів” країни. Це дало дослідникам підстави вважати, що представники цих двох соціальних груп являли собою вищу знать, яка мала представляти інтереси болгарського царя на місцях. Далі була виділена група, яку Ібн Фадлан назвав “наближені”, що може співвідноситися з поняттям “дружина” – військові люди, які існують завдяки засобам свого вождя. Дослідники відрізняють дружину від війська, яке збиралось лише під час воєнних дій. Очевидно, військо на випадок війни представляли царі спочатку чотирьох, а потім трьох племен, що було однією з їхніх повинностей. Дружинники допомагали представникам централізованої влади збирали податки (у вигляді худоби або хутра) з рядового населення згаданих трьох (а раніше чотирьох) племен. У разі непослуху постійне військо царя булгар бралось за зброю для виконання наказів [Греков, Калинин 1948, 160–163].

### Висновки

Проведений аналіз дає підстави вважати, що із чотирьох племінних груп Волзької Булгарії, зафіксованих у X ст. Ібн Фадланом та іншими мусульманськими авторами, лише одна – *булгар* – мала власне булгарське (прототюркське) походження. Що стосується інших племен волзьких булгар, то, за даними сучасної науки, вони не були прямими нащадками протобулгар. Насамперед це стосується племені *барсула*, яке, за слушними спостереженнями А. П. Ковалівського, Ібн Фадлан назвав

**баранджар**. На нашу думку, **барсула (баранджар)** – це нащадки барсілів, які мешкали в часи Раннього Середньовіччя як у Дагестані, так і в Центральному Передкавказзі, тобто вони були східними сусідами приазовських протоболгар. Що стосується їхнього первісного походження, то їх варто пов'язувати не з пізньоантичними аланами, а з народом хозарського кола, оскільки це підтверджується ранньосередньовічними рунічними написами Центральної Азії. Що ж до походження племені **есегел**, то найбільш імовірно видається гіпотеза про місцеве середньоволзьке походження цієї етнічної групи, тобто ними могли бути нащадки фіноугрів. Можна цілком погодитися з думкою А. П. Ковалівського, що плем'я **суваз (сувар)** спершу входило до складу конфедерації Волзька Булгарія і тому на ранніх етапах проживало на лівому березі Середньої Волги. Можна також підтримати припущення тих сучасних дослідників, які вважають, що це були нащадки савірів, які в період Раннього Середньовіччя проживали не лише на Східному Кавказі, а й у Центральному Передкавказзі.

Отже, складається враження, що приблизно у VIII–IX ст., у період експансії хозарів, зі Східного та Центрального Передкавказзя до лівобережжя Середньої Волги могли переселитися частина приазовських болгар, а також окремі групи їхніх східних сусідів, відомих як **барсула (баранджар)** та **сувар**. Там вони спочатку разом з етнічною групою **есегел** могли утворити конфедерацію із чотирьох племен. Важко сказати, чи це були вже сформовані на Кавказі племена, чи новоутворення з окремих родових груп кочівників, що переселилися на Середню Волгу. Цілком імовірно, що з часом етнічна назва **булгар** стала самоназвою для представників цих етнічних груп, що, врешті-решт, сприяло поширенню серед усіх булгарської (проточуваської) мови.

Тож висунуте А. П. Ковалівським ще в середині XX ст. припущення про прототюрське походження власне племені **булгар** не спростовується даними сучасної науки. Те саме можна сказати про гіпотезу А. П. Ковалівського, що плем'я **суваз (сувар)** спочатку входило до конфедерації племен Волзької Булгарії і тоді проживало на лівому березі Волги. Сучасна наука підтверджує припущення вченого, що вони були предками чувашів. Недостатня кількість фактичного матеріалу в 30–50-ті роки XX ст. не давала змоги А. П. Ковалівському окреслити власні, методологічно прийнятні й достатньою мірою обґрунтовані версії походження інших двох племен – **барсула (баранджар)** та **есегел**. Немає єдиної думки щодо їхнього походження і серед сучасних дослідників, що може свідчити про невирішеність цих питань і на сьогодні. Усе ж, як бачимо, ідеї А. П. Ковалівського про поліетнічний характер політичного об'єднання Волзька Булгарія і далі підтримуються сучасними істориками, археологами, лінгвістами та етнологами.

<sup>1</sup> Під أهل بيت (“люди дому”) А. П. Ковалівський розуміє тут “кровно споріднену спільноту людей”, “рід” [Путешествие... 1939, 120]; “домочадців”, “велику родину” [Ковалевський 1956, 217].

<sup>2</sup> أسلم على يدي – букв. “він навернувся в іслам на моїх руках”. Фразеологізм, який використовується для того, щоб підкреслити вирішальну роль мусульманина в чіємусь рішенні прийняти іслам, яка може бути реалізована у вигляді заклик, проповіді, поради, переконання тощо.

<sup>3</sup> Власне ім'я Ібн Фадлана – Ахмад, проте імена Мухаммад і Ахмад утворені від однієї дієслівної основи (триконсонантного кореня) і можуть бути взаємозамінними. Певну основу для цього створює широковідомий хадіс, у якому Пророк повідомляє, що має п'ять імен: Мухаммад, Ахмад, ал-Махі, ал-Хашір, ал-‘Акіб.

<sup>4</sup> Перші слова сури “ал-Фатіха”. Тобто: навчив сури “ал-Фатіха”.

<sup>5</sup> Перший аят сури “ал-Іхлас”. Тобто: навчив сури “ал-Іхлас”.



<sup>6</sup> Переклад фрагментів твору Ібн Фадлана, що пропонується в цій статті, виконаний на основі видання: *Рісалат Ібн Фадлан фі васф ар-ріхла іла білад ат-турк ва-л-хазар ва-р-рус ва-с-сакаліба*. – Дімашк, 1959. – 219 с. Видання пам'ятки підготовлено до друку Самі ад-Дахханом (1910–1971) у рамках серії праць Арабської академії в Дамаску (від 1960 р. – Академія арабської мови в Дамаску), супроводжується передмовою, посторінковими примітками, коментарями й покажчиками. С. ад-Даххан залучив практично весь наявний на той час масив видань та перекладів твору Ібн Фадлана, західної дослідницької літератури, присвяченої цій пам'ятці, зокрема працю першовідкривача унікального мешхедського рукопису – Ахметзакі Валіді Тогана (*Zeki Validi Togan. Ibn Fadlans Reisebericht // Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, Band 24, Nr. 3. Leipzig, 1939*) і дослідження Андрія Петровича Ковалівського, що, як було згадано вище, побачило світ без зазначення його імені (*Путешествие Ибн Фадлана на Волгу. Перевод и комментарии. Под редакцией академика И. Ю. Крачковского. Москва – Ленинград, 1939*). Усе ж, готуючи видання твору Ібн Фадлана, арабський дослідник не спромігся використати у своїй роботі на той час нову працю А. П. Ковалівського, що вийшла друком 1956 р. [*Рісалат Ібн Фадлан... 1959, 202–203*].

<sup>7</sup> А. П. Ковалівський тлумачить це місце як намір царя здійснити загальне перекочовування (*رحيل*) булгарських племен [Ковалевский 1956, 139].

<sup>8</sup> Ми йдемо за текстом дамаського видання [*Рісалат Ібн Фадлан... 1959, 140*]. А. П. Ковалівський наполягає на власній кон'єктурі, вважаючи, що замість *ختن* (“зять”) тут слід читати *خسة* (“нищість”, “підлість”): “одна партія – з [різним] *непотребом*” [Ковалевский 1956, 139].

<sup>9</sup> Тут і нижче (у випадку з *ватажком племені*) ми навмисно уникаємо перекладу “цар”, аби не виникало плутанини між трьома “царями”: справжнім, самопроголошеним і племінним. Залежно від контексту і власних інтерпретацій тексту Ібн Фадлана А. П. Ковалівський, перекладаючи часто вживані *ملك*, *ملوك*, віддає перевагу еквівалентам “цар” і “князь”.

<sup>10</sup> У цьому місці рукопис має пошкодження, і текст, відтворюваний дослідниками твору Ібн Фадлана на підставі власних кон'єктур, допускає кілька варіантів прочитання. Ми йдемо за текстом дамаського видання [*Рісалат Ібн Фадлан... 1959, 141*]. А. П. Ковалівський перекладає це місце так: “...і це – справа, яку Він поклав на мене” [Ковалевский 1956, 139].

<sup>11</sup> Перекладаємо, ідучи за кон'єктурою А. П. Ковалівського і його інтерпретацією цього місця [Ковалевский 1956, 140, 230]. Очевидна лакуна або помилка в тексті оригіналу спантеличує навіть арабського видавця Ібн Фадлана, Самі ад-Даххана, який змушений ввести в цьому місці слово *زوج* – “чоловік”, “подружжя”, що, на нашу думку, додатково не прояснює текст [*Рісалат Ібн Фадлан... 1959, 143*]. Ідея А. П. Ковалівського полягає в тому, що в померлому слід бачити не місцевого, а приїжджого мусульманина, а жінка, що фігурує в тексті поруч із ним, за версією А. П. Ковалівського, може бути “рабинею, захопленою огузами й проданою булгарам” [Ковалевский 1956, 230]. Інші можливі варіанти ідентифікації цієї жінки (як-от дружина померлого мусульманина або місцева булгарка-мусульманка, яким доручили омити тіло померлого за мусульманським ритуалом) відкидаються ним як недостатньо переконливі з погляду ідіостилію Ібн Фадлана, лексико-семантичних та синтаксичних особливостей його тексту або ж як такі, що суперечать внутрішній логіці оповідання чи здоровому глузду.

<sup>12</sup> Слово *مطرَد* вживається в тексті Ібн Фадлана кілька разів у схожих контекстах на позначення предмета, який за певних обставин “розгортають”, “розвішують” (*نشر*), “встановлюють” (*نصب*) або “знімають” (*حط*). Ідучи за перекладом Рейнхарта Дозі (*Reinhart Dozy*) *drapeau* – “прапор”, А. П. Ковалівський вважає цей предмет “більш-менш значним полотнищем”, “знаменом” [Ковалевский 1956, 231]. Правоту обох дослідників підтверджує С. ад-Даххан, посилаючись на *ас-Сихах* ал-Джавхарі, – саме в такій вокалізації *مطرَد* (мн. *مطارَد*) сприймається ним як синонім *راية* або *لواء* (“прапор”, “знамено”) [*Рісалат Ібн Фадлан... 1959, 114, 144*].

<sup>13</sup> Тут ми наслідуюмо переклад А. П. Ковалівського, який проводить аналогію з іншим місцем у тексті Ібн Фадлана, де йдеться про правило в булгар, згідно з яким кожен, хто влаштовує весілля або скликає обід (*يدعو دعوة*), зобов'язаний внести на користь царя певне відрахування відповідно до масштабу застілля. Сприйняття слова *دعوة* (“заклик”, “запрошення”) у значенні “званий обід”, “бенкет”, отже, обумовлено контекстом [Ковалевский 1956, 136, 140, 232].

## ЛІТЕРАТУРА

- Агафий (1953), *О царствовании Юстиниана*, АН СССР, Москва.
- Акимов М. С. (1964), “Материалы к антропологии ранних болгар”, в Генинг В. Ф. & Халиков А. Х., “Ранние болгары на Волге”, Наука, Москва, с. 177–197.
- Аннинский С. А. (1940), “Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе”, *Исторический архив*, т. III, с. 71–112.
- Артамонов М. И. (1962), *История хазар*, Гос. Эрмитаж, Ленинград.
- Бернштам А. (1946), *Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI–VIII веков. Восточно-тюркский каганат и кыргызы*, АН СССР, Москва.
- Бичурин Н. Я. (Иакинф) (1950), *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*, т. I, АН СССР, Москва & Ленинград.
- Волкова Н. Г. (1973), *Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа*, Наука, Москва.
- Гадло А. В. (1979), *Этническая история Северного Кавказа IV–X вв.*, ЛГУ, Ленинград.
- Гадло А. В. (1983), “Этническая группа барсилы”, в *Историческая этнография: традиции и современность*, вып. II, ЛГУ, Ленинград, с. 71–85.
- Генинг В. Ф. & Халиков А. Х. (1964), *Ранние болгары на Волге*, Наука, Москва.
- Геродот із Галікарнасу (1992), *Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом*, Наукова думка, Київ.
- Греков Б. Д. & Калинин Н. Ф. (1948), “Булгарское государство до монгольского завоевания”, в *Материалы по истории Татарии*, вып. I, Татгосиздат, Казань, с. 97–184.
- Добродомов И. Г. (1988), “Оскол (этимологический этюд)”, *Советская тюркология*, № 2, с. 81–91.
- Добродомов И. Г. (1989), “Из аланских следов в топонимии европейской части СССР”, в *Имя – этнос – история*, Москва, с. 15–24.
- Ефимова С. Г. & Кондукторова Т. С. (1995), “Население салтово-маяцкой культуры Восточной Европы по данным краниологии”, *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, вып. IV, с. 562–583.
- Заходер Б. Н. (1967), *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*, т. II: Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне, АН СССР, Москва.
- Измайлов И. Л. (2012), “Становление Волжской Булгарии от племени к государству”, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, № 2 (12), июль – декабрь, с. 217–242.
- Иордан (1960), *О происхождении и деяниях гетов*, пер. с лат. Е. Ч. Скржинской, Изд. вост. лит., Москва.
- Калоев Б. А. (1984), “Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII – начале XIX вв.”, *Кавказский этнографический сборник*, т. VIII, с. 72–105.
- Кляшторный С. Г. (2003), “Азіатський аспект ранньої історії хозар”, *Хазарський альманах*, т. 2, с. 47–51.
- Кляшторный С. Г. & Султанов Г. И. (2000), *Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье*, Петербургское востоковедение, Санкт-Петербург.
- Ковалевский А. П. (1954), *Чуваши и болгары по данным Ахмеда Ибн Фадлана*, Чуваш. гос. изд-во, Чебоксары.
- Ковалевский А. П. (1956), *Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.*, ХГУ, Харьков.
- Магомедов М. Г. (1983), *Образование Хазарского каганата*, Наука, Москва.
- Мітряєв А. (1995–1996), “Життєвий і творчий шлях видатного українського сходознавця Андрія Петровича Ковалівського (до 100-річчя від дня народження)”, *Східний світ*, № 2 – № 1, с. 7–22.
- Мовсєс Каланкатуаци (1984), *История страны Алуанк*, пер. Ш. В. Смбатяна, АН Ар. ССР, Ереван.
- Моисей Хоренский (1858), *История Армении*, пер. с древнеарм. Н. О. Эмина, Москва.
- Новосельцев А. П. (1990), *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*, Наука, Москва.
- Патканов К. (1883), “Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому”, *Журнал министерства народного просвещения*, ч. CCXXVI, с. 21–32.
- Пигулевская Н. (1941), *Сирийские источники по истории народов СССР*, АН СССР, Москва & Ленинград.

- Плетнева С. А. (1981), “Салтово-маяцкая культура”, в *Степи Евразии в эпоху средневековья*, Наука, Москва, с. 62–74. (Археология СССР).
- Плетнева С. А. (1986), *Хазары*, Наука, Москва.
- Приск Панийский (2005), “Сказания. Пер. Г. С. Дестуниса”, в *Феофан Византиец. Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта. Приск Панийский. Сказания*, Александрия, Рязань, с. 435–534.
- Прокопий из Кесарии (1950), *Война с готами*, пер. с греч. С. П. Кондратьева, АН СССР, Москва.
- Путешествие ибн-Фадлана на Волгу* (1939), перевод и комментарий под ред. академика И. Ю. Крачковского, АН СССР, Москва & Ленинград.
- Рисалат Ибн Фадлан фі васф ар-ріхля іла білад ат-турк ва-л-хазар ва-р-рус ва-с-сакаліба* (1959), Дімашк.
- Саркисян Г. Х. (1960), *О хронологической канве Истории Армении Мовсеса Хоренаци*, Восточ. лит.-ра, Москва.
- Смирнов А. П. (1946), “Волжские болгары (Тезисы докторской диссертации)”, *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, вып. XIII, с. 158–159.
- Смирнов А. П. (1957), *Некоторые вопросы средневековой истории Поволжья*, Казань.
- Смирнов А. П. (1981), “Волжская Болгария”, в *Степи Евразии в эпоху средневековья*, Наука, Москва, с. 208–212.
- Федоров Я. А. & Федоров Г. С. (1978), *Ранние тюрки на Северном Кавказе*, МГУ, Москва.
- Феофан (1884–1887), *Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царя Михаила и сына его Феофилакта*, пер. с греч. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского, Санкт-Петербург.
- Феофилакт Симокатта (1957), *История*, пер. с греч. С. П. Кондратьева, АН СССР, Москва.
- Хвольсон Д. А. (1869), *Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даста*, Санкт-Петербург.
- Худуд ал-‘Алем (1930), *Рукопись Туманского с введением и указателем В. Бартольда*, Изд. Академии Наук СССР, Ленинград.
- Чичуров И. С. (1980), *Византийские исторические сочинения: “Хронография” Феофана, “Бревиарий” Никифора: тексты, перевод, комментарий*, Наука, Москва.
- Юлиан (1863), “Рассказ римско-католического миссионера Доминиканца Юлиана о путешествии в страну приволжских венгерцев, совершенном перед 1235 г.”, *Записки Одесского общества истории и древностей*, Одесса, с. 998–1002.
- Яценко С. А. (1996), “Хазары и базили III–IV вв. в Северо-Западном Прикаспии по армянским источникам”, в *Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа, XIX Крупновские чтения*, Москва, с. 168–169.
- Al-Beladsori (1866), *Liber Expugnationis Regionum...*, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, Leiden.
- Golden P. B. (1980), *Khazar studies*, Vol. I, Akademiai kiado, Budapest.
- Marquart J. (1898), *Die Chronologie Der Alttürkischen Inschriften*, Dieterich, Leipzig.
- Minorsky V. (1937), *Hudud al-‘Alam. “The regions of the world”: A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D.*, Oxford Uni. Press, London.
- Togan A. Zeki Validi (1939), *Ibn Fadlans Reisebericht*, Dt. Morgenländische Gesellschaft, Leipzig. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, Band 24, Nr. 3).
- Vernadsky G. (1943), *Ancient Russia*, Yale University Press, New Haven.

## REFERENCES

- Agafiy (1953), *O tsarstvovanii Yustiniana*, AN SSSR, Moscow. (In Russian).
- Akimova M. S. (1964), “Materialy k antropologii rannikh bolgar”, in Gening V. F. & Khali-kov A. Kh. (eds), *Ranniye bolgary na Volge*, Nauka, Moscow, pp. 177–197. (In Russian).
- Anninskiy S. A. (1940), “Izvestiya vengerskikh missionerov XIII–XIV vv. o tatarakh i Vostochnoy Evrope”, *Istoricheskiy arkhiv*, Vol. III, Moscow, pp. 71–112. (In Russian).
- Artamonov M. I. (1962), *Istoriya khazar*, Gos. Ermitazh, Leningrad. (In Russian).
- Bernstam A. (1946), *Sotsial’no-ekonomicheskiy stroy orkhono-eniseyskikh tyurok VI–VIII vekov. Vostochno-tyurkskiy kaganat i kyrgyzy*, AN SSSR, Moscow. (In Russian).

- Bichurin N. Ya. (Iakinf) (1950), *Sobraniye svedeniy o narodakh, obitavshikh v Sredney Azii v drevniye vremena*, Vol. I, AN SSSR, Moscow & Leningrad. (In Russian).
- Volkova N. G. (1973), *Etnonimy i plemennye nazvaniya Severnogo Kavkaza*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Gadlo A. V. (1979), *Etnicheskaya istoriya Severnogo Kavkaza IV–X vv.*, LGU, Leningrad. (In Russian).
- Gadlo A. V. (1983), “Etnicheskaya gruppa barsily”, in *Istoricheskaya etnografiya: traditsii i sovremennost’*, Issue II, LGU, Leningrad, pp. 71–85. (In Russian).
- Gening V. F. & Khalikov A. Kh. (1964), *Ranniye bolgary na Volge*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Herodot iz Halikarnasu (1992), *Skifiia. Naidavnishyi opys Ukrainy z V st. pered Khrystom*, Naukova dumka, Kyiv. (In Ukrainian).
- Grekov B. D. & Kalinin N. F. (1948), “Bulgarskoe gosudarstvo do mongol’skogo zavoevaniya”, in *Materialy po istorii Tatarii*, Vol. I, Tatgosizdat, Kazan, pp. 97–184. (In Russian).
- Dobrodomov I. G. (1988), “Oskol (etimologicheskii etyud)”, *Sovetskaya tyurkologiya*, No. 2, pp. 81–91. (In Russian).
- Dobrodomov I. G. (1989), “Iz alanskikh sledov v toponimii evropeyskoy chasti SSSR”, in *Imya – etnos – istoriya*, Moscow, pp. 15–24. (In Russian).
- Efimova S. G. & Konduktorova T. S. (1995), “Naseleniye saltovo-mayatskoy kul’tury Vostochnoy Evropy po dannym kranilogii”, *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, Vol. IV, pp. 562–583. (In Russian).
- Zakhoder B. N. (1967), *Kaspiyskiy svod svedeniy o Vostochnoy Evrope*, Vol. II: Bulgariya, mad’yary, narody Severa, pechenegi, rusy, slavyane, AN SSSR, Moscow. (In Russian).
- Izmaylov I. L. (2012), “Stanovleniye Volzhskoy Bulgarii ot plemeni k gosudarstvu”, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, No. 2 (12), pp. 217–242. (In Russian).
- Iordan (1960), *O proiskhozhdenii i deyaniiakh getov*, Transl. by E. Ch. Skrzhinskaya, Vostochnaya literatura, Moscow. (In Russian).
- Kaloyev B. A. (1984), “Pokhoronnyye obychai i obryady osetin v XVIII – nachale XIX vv.”, in *Kavkazskiy etnograficheskii sbornik*, Vol. VIII, Nauka, Moscow, pp. 72–105. (In Russian).
- Klyashtorny S. G. (2003), “Aziatskiy aspekt rannoi istorii khozar”, *Khazarskiy al’manakh*, Vol. 2, pp. 47–51. (In Ukrainian).
- Klyashtorny S. G. & Sultanov G. I. (2000), *Gosudarstva i narody evraziyskikh stepey v drevnosti i srednevekov’e*, Peterburgskoye vostokovedeniye, Saint Petersburg. (In Russian).
- Kovalevskiy A. P. (1954), *Chuvashi i bolgary po dannym Akhmeda Ibn Fadlana*, Chuvash. gos. izd-vo, Cheboksary. (In Russian).
- Kovalevskiy A. P. (1956), *Kniga Akhmeda ibn-Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921–922 gg.*, KhGU, Kharkov. (In Russian and Arabic).
- Magomedov M. G. (1983), *Obrazovaniye Khazarskogo kaganata*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Mitryaiev A. (1995–1996), “Zhyttievyi i tvorchyi shliakh vydatnoho ukrainskoho skhodoznavtsia Andriia Petrovycha Kovalivskoho”, *Shidnij svit*, No. 2 – No. 1, pp. 7–22. (In Ukrainian).
- Movses Kalankatuatsi (1984), *Istoriya strany Aluank*, Transl. by Sh. V. Smbatyan, AN Arm. SSR., Yerevan. (In Russian).
- Moisey Khorenskiy (1858), *Istoriya Armenii*, Transl. by N. O. Emin, Moscow. (In Russian).
- Novoseltsev A. P. (1990), *Khazarskoe gosudarstvo i ego rol’ v istorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Patkanov K. (1883), “Iz novogo spiska geografii, pripisyvayemoy Moiseyu Khorenskomu”, *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, CCXXVI, pp. 21–32. (In Russian).
- Pigulevskaya N. (1941), *Siriyskiye istochniki po istorii narodov SSSR*, AN SSSR, Moscow & Leningrad. (In Russian).
- Pletneva S. A. (1981), “Saltovo-mayatskaya kultura”, in *Stepi Evrazii v epokhu srednevekov’ya*, Nauka, Moscow, pp. 62–74. (In Russian). (Arkheologiya SSSR).
- Pletneva S. A. (1986), *Khazary*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Prisk Paniyskiy (2005), “Skazaniya. Per. G. S. Destunisa”, in *Feofan Vizantiyets. Letopis’ ot Diokletiana do tsarey Mikhaila i syna ego Feofilakta. Prisk Paniyskiy. Skazaniya*, Aleksandriya, Ryazan, pp. 435–534. (In Russian).



- Prokopiyy iz Kesarii (1950), *Voyna s gotami*, Transl. by S. P. Kondrat'yev, AN SSSR, Moscow. (In Russian).
- Puteshestviye ibn-Fadlana na Volgu* (1939), Translation and commentary by I. Yu. Krachkovskiy, AN SSSR, Moscow & Leningrad. (In Russian and Arabic).
- Risalat Ibn Fadlan fi wasf ar-rihla ila bilad at-turk wa-l-khazar wa-r-rus wa-s-sakaliba* (1959), Damascus. (In Arabic).
- Sarkisyan G. Kh. (1960), *O khronologicheskoy kanve "Istorii Armenii"* Movsesa Khorenatsi, Vostochnaya literatura, Moscow. (In Russian).
- Smirnov A. P. (1946), "Volzhskiye bolgary (Tezisy doktorskoy dissertatsii)", *Kratkiye soobshcheniya Instituta istorii material'noy kul'tury AN SSSR*, Vol. XIII, pp. 158–159. (In Russian).
- Smirnov A. P. (1957), *Nekotorye voprosy srednevekovoy istorii Povolzh'ya*, Kazan. (In Russian).
- Smirnov A. P. (1981), "Volzhskaya Bolgariya", in *Stepi Evrazii v epokhu srednevekov'ya*, Nauka, Moscow, pp. 208–212. (In Russian).
- Fedorov Ya. A. & Fedorov G. S. (1978), *Ranniye tyurki na Severnom Kavkaze*, MGU, Moscow. (In Russian).
- Feofan (1884–1887), *Letopis' vizantiytza Feofana ot Diokletiana do tsarya Mikhaila i syna ego Feofilakta*, Translated by V. I. Obolenskiy & F. A. Ternovskiy, Saint Petersburg. (In Russian).
- Feofilakt Simokatta (1957), *Istoriya*, Translated by S. P. Kondrat'yev, AN SSSR, Moscow. (In Russian).
- Khvolson D. A. (1869), *Izvestiya o khazarakh, bolgarakh, mad'yarakh, slavyanakh i rusakh Abu-Ali Akhmeda Ben Omar ibn-Dasta*, Saint Petersburg. (In Russian and Arabic).
- Khudud al-'Alem (1930), *Rukopis' Tumanskogo s vvedeniyem i ukazatelem V. Bartol'da*, AN SSSR, Leningrad. (In Russian and Persian).
- Chichurov I. S. (1980), *Vizantiyskiye istoricheskiye sochineniya: "Khronografiya" Feofana, "Breviariy" Nikifora: teksty, perevod, kommentariy*, Moscow. (In Russian and Greek).
- Yulian (1863), "Rasskaz rim.-katolicheskogo missionera Dominikantsa Yuliana o puteshestvii v stranu privolzhskikh vengerscev, sovershenno pered 1235 g.", *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnotey*, Odessa, pp. 998–1002. (In Russian).
- Yatsenko S. A. (1996), "'Khazary' i 'basyly' III–IV vv. v Severo-Zapadnom Prikaspii", in *Aktual'nye problemy arkheologii Severnogo Kavkaza (XIX "Krupnovskiye chteniya")*, Moscow, pp. 168–169. (In Russian).
- Al-Beladsori (1866), *Liber Expugnationis Regionum...*, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, Leiden.
- Golden P. B. (1980), *Khazar studies*, Vol. I, Akademiai kiado, Budapest.
- Marquart J. (1898), *Die Chronologie Der Alttürkischen Inschriften*, Dieterich, Leipzig.
- Minorsky V. (1937), *Hudud al-'Alam. "The regions of the world": A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D.*, Oxford Uni. Press, London.
- Togan A. Zeki Validi (1939), *Ibn Fadlans Reisebericht*, Dt. Morgenländische Gesellschaft, Leipzig. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, Band 24, Nr. 3).
- Vernadsky G. (1943), *Ancient Russia*, Yale University Press, New Haven.

О. Б. Бубенок, Д. А. Радівілов

### Етнічний склад населення Волзької Булгарії за даними Ібн Фадлана та інших мусульманських авторів

Статтю присвячено етнічному складу та генезису племінних об'єднань Волзької Булгарії, відомих за свідченнями Ібн Фадлана та інших мусульманських авторів X ст. Аналіз письмових джерел, започаткований А. П. Ковалівським, у поєднанні з науковими дискусіями дає підстави вважати, що лише одне з чотирьох зафіксованих племен мало власне булгарське, тобто прототюркське, походження.

Особливу увагу приділено трьом іншим племінним групам. **Барсула (баранджар)** розглядається як нащадки барсілів, які в часи Раннього Середньовіччя мешкали на Східному та Центральному Передкавказзі; їхнє походження доцільно пов'язувати з народами хозарського кола. **Есегел** ідентифікується як етнічна група середньоволзького походження, ймовірно нащадки фіно-угорських племен, що увійшли до складу булгарського союзу. **Суваз (сувар)**, за низкою джерел, були спадкоємцями савірів, відомих на Східному Кавказі та в

Передкавказзі в VI–VII ст., і на ранніх етапах історії Волзької Булгарії проживали на лівому березі Волги.

Важливим аспектом дослідження є аналіз поховальних обрядів та соціально-політичного устрою. Похоронна культура булгар демонструє поєднання мусульманських практик із давніми скіфо-сарматськими та тюркськими традиціями, що засвідчує багат шаровість етногенезу. У політичному плані Булгарія постала як союз кількох племінних угруповань, очолюваний царем (*балатвар*), чия влада спиралася на знать і дружину, організовану за давньо-тюркськими зразками.

Отже, формування Волзької Булгарії у VIII–IX ст. було результатом складних етнічних процесів, що поєднали приазовських булгар з їхніми східними сусідами та місцевими фіно-угорськими групами. Унаслідок цього виникла багатокomпонентна конфедерація, у якій етнонім “булгари” поступово став самоназвою, забезпечивши поширення спільної проточуваської мови й культурної ідентичності.

**Ключові слова:** Волзька Булгарія; Ібн Фадлан; А. П. Ковалівський; болгари; барсула (*баранджар*); есегел; суваз (сувар); етногенез

*Стаття надійшла до видання 2.10.2025  
Прийнято до друку після рецензування 14.11.2025  
Опубліковано 28.11.2025*